

**ВЫКАРЫСТАННЕ ЭТЫМАЛАГІЧНЫХ ЗВЕСТАК У ПРАЦЭСЕ
СЕМАНТЫЧНАЙ АДАПТАЦЫІ ІНШАМОЎНАЙ ЛЕКСІКІ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ БЕЛАРУСКАМОЎНАЙ
ПЕРЫЁДЫКІ 1920 — 1930-Х ГАДОЎ)**

1920–1930-ыя гады з’яўляюцца перыядам імклівага развіцця і нармавання беларускай мовы ў складаных гістарычных абставінах: дзяржаўная палітыка беларусізацыі, якая шырока разгарнулася ў 20-я гг. XX ст., хутка была прызнана не адпавядаючай савецкай ідэалогіі, і завяршылася ў 30-я гг. XX ст. масавымі рэпрэсіямі беларускамоўнай інтэлігенцыі. За гэты перыяд лексічная сістэма беларускай мовы папоўнілася новымі словамі, сярод якіх было шмат запазычанняў. Неабходна заўважыць, што іншамоўныя словы траплялі ў беларускую мову як у 20-я гг., калі былі моцнымі пурыстычнымі тэндэнцыі, так і ў 30-я, калі вызначаны быў кірунак на інтэрнацыяналізацыю. Аднак з самага пачатку барацьба за ачыстку мовы ад тых іншамоўных слоў, якія ўжываліся без асаблівай патрэбы і часта памылкова, суправаджалася імкненнем падняць агульны культурна-адукацыйны ўзровень мас да разумення неабходных іншамоўных слоў, інтэрнацыяналізмаў [1, с. 92].

Іншамоўнае слова праходзіць этапы фармальна-семантычнага асваення ў мове-рэцэптары. Асаблівасці фанетыка-графічнай, фанетыка-арфаграфічнай, марфалагічнай, словаўтваральнай, семантычнай адаптацыі іншамоўных слоў даследуюцца ў тым ліку на матэрыяле перыядычных

выданняў [2–4 і інш.], якія з’яўляюцца стыхійнымі крыніцамі-фіксатарамі тых ці іншых змен у мове адпаведнага перыяду.

На старонках перыядычных выданняў 1920–1930-х гадоў даволі часта можна было сустрэць іншамоўнае слова разам з яго тлумачэннем. Згадаем, што яшчэ ў старабеларускі перыяд прыём тлумачэння малазнаёмых, незразумелых слоў пры дапамозе глос выкарыстоўваў Ф. Скарына. У перакладзеным на беларускую мову «Евангеллі» Васіля Цяпінскага глосы «ў большасці ўяўляюць сабой цэлыя сказы і нават невялічкія аформленыя па сэнсу артыкулы. У адных з іх прыводзіцца тлумачэнне іншамоўных слоў і выразаў, другія змяшчаюць звесткі аб паходжанні такіх слоў...» [5, с. 308].

У дакладзе мы звернем увагу на выпадкі ўжывання іншамоўных лексічных адзінак у спалучэнні з дадатковымі звесткамі этымалагічнага плану, прасочым, як адбывалася камунікатыўнае (інфарматыўнае) напаўненне запазычаных лексем, вызначым функцыі, якія выконвалі ў тэксце этымалагічныя заўвагі.

Іншамоўныя словы на старонках тагачаснай перыёдыкі маглі мець пры сабе наступныя звесткі:

1. Указанне на мову, з якой паходзіць запазычанне: *Abstynencyja siowa iacinskaje, znauż strymliwacnie ad uahon’ci...* (ВК-26, № 37). *Гэта фігура крайне одыёзная*. Зноска: *Выклікае да сябе рэзка адмоўныя адносіны (сл. лацінск.)* (ЧЗ-36, № 274). *Дэмпінг* — *слова англійскае. Яно азначае продаж тавараў на замежным рынку па больш таннай цане...* (БП-37, № 96). *«Самурай»* — *слова японскае. (...) На службе ў японскіх феодалаў састаялі воіны, якія называліся самураямі. (...) Цяпер самураямі называюць японскіх імперыялістаў (захватчыкаў), якія вядуць грабіцельскія войны* (ПБ-39, № 31); у тым ліку ў іранічным кантэксце: *Самае першае слова, якое прыходзіць у галаву пры ўсякай вестцы аб нямецка-аўстрыйскіх зносінах — гэта «Аншлюсе» (далучэнне). Гэтае кароткае нямецкае слаўцо (...) настолькі часта ўжываецца на старонках эўрапейскага друку, што звычайна падаецца ў газэтах без перакладу...* (СБ-27, № 252).

2. Указанне на слова, ад якога паходзіць запазычанне: *Дэмаркацыя паходзіць ад французскага слова «дэ марке», што значыць абазначаць граніцу на мясцовасці шляхам рыцця канаў...* (Ш/С-36, № 159). *Дзенонсіраваць паходзіць ад французскага слова «дзенонсе», што значыць аб’яўляць, прыдаваць гласнасці* (Ш/С-36, № 159). Слова *«фашызм»* праісходзіць ад італьянскага слова *«фашо»*, што значыць саюз, звязка (Б/З-35, № 94); часам у іншамоўным афармленні: *Siowa «waloryzacyja» pachodziż ad siowa iacinskaha: «valor», što znaia wartan’ż* (К-24, № 1). *Дзеля вырашэння ўсіх пытанняў, звязаных з пераводам грошай гатоўкаю з Нямеччыны заграніцу, пры «агенце па рэпарацыях» існуе спецыяльная «камісія трансфэру» (лацінскі дзяслоў «transfero» азначае «пераношу»)* (СБ-28, № 15). *Мы ўжываем тэрмін «фэдэрацыя» ня ў вузкім значэнні, прынятым у навуцы дзяржаўнага права дзеля акрэсленьня пэўнага зяржаўнага*

ладу, але як тэрмін шырокі, азначаючы наогул Саюз (лат. — *foedus*) (П-мя-26, № 4).

3. Указанне на замежную назву, ад якой паходзіць запазычанне: Слова *трэд-юніанізм* паходзіць ад англійскай назвы профсаюзаў. Па-англійску слова «трэд» азначае прафесію, «юніон» — саюз (БП-37, № 133). *Трэд-юніанізм* (ад англійскай назвы профсаюзаў «трэд-юніёны») — апартуністычная плынь у профсаюзным руху, якая ўзнікла ў Англіі ў канцы 40-х і пачатку 50-х гадоў мінулага стагоддзя і да цяперашняга часу вызначае ў асноўным характар і сутнасць рэфармісцкага, апартуністычнага профруху, як у самой Англіі, так і ў некаторых іншых капіталістычных краінах (ЧЗ-39, № 30); на словы, ад якіх паходзіць назва: заслужыўшая сабе змрочную вядомасць *Гестапо* (...) (назва *Гестапо* ўяўляе скарачэнне ад слоў «Гехейме стаатс-паліцэй» — «тайная дзяржаўная паліцыя» (ББ-37, № 98); на прадмет, ад якога паходзіць назва: *Кагуляры* — тайная фашысцкая арганізацыя ў Францыі. Для захавання тайны кагуляры надзяваюць на сваіх сходах халаты з капюшонамі (па-французску — кагуль), скрываючымі твар і маючымі толькі прорэзі для вачэй (П/К-39, № 51).

4. Літаральны пераклад этымона: *Камбайн* — слова англійскае, гэта значыць — камбінаванне, злучэнне (ПБ-35, № 61). «*Красворд*» — слова англійскае. Яно азначае «перакрыжоўваючыя словы» (ПБ-38, № 46). А *што такога melioracyja? Siova heta iacinskaje i pabieiarusku jano aznauaje palar'jesnie* (Сам.-39, № 3). «*Проспэрыты*» — гэта ангельска-амэрыканскае слова. У перакладзе яно азначае дабрабыт, паспяваньне (Ч/п-30, № 2); пасяленьні злучыліся ў так званы міжнародны *сэтльмэнт* (ангельскае слова «сэтльмэнт» азначае пасяленьне) (СБ-27, № 70); гаварыць (...) аб эквіваленце (лацінскім слове), што азначае «роўнадзейны, роўназначачы» (Зв.-35, № 77).

5. Указанне на іншамоўнае паходжанне і пераклад запазычання: *Камбайн* — чужаземнае слова. Пры перакладзе на нашу мову гэта азначае — злучэньне. Злучэньне двух машын — жэняркі і малацілкі (БВ-32, № 147).

6. Указанне на мову, з якой паходзіць іншамоўнае слова, пераклад і тлумачэнне назвы: *Клінкер* — слова нямецкае, у перакладзе азначае «звончак». Назва гэта паходзіць ад таго, што пры ўдары клінкерная цэгла дае чысты металічны звон (Зв.-34, № 256).

7. Выкарыстанне графічнай формы этымона, што было характэрна асабліва для пачатковага этапу адаптацыі іншамоўнага слова: французскі ўрад дасць *agrement* (зацьверджаньне) заступніку Ракоўскага (Бел. сл.-27, № 35); сцвярдзіўшы яго «*alibi*» (значыць, ён там ня мог быць у момэнт выбуху пажару) (НС-26, № 29); *sawiecki dumping* Зноска: *Dumping* *aznauaje prapichasnie tawaraj na uuhujja rynki pad canu sabiewartasci...* (БК-31, № 2); *speaker* (*spiker* — *toj ьto haworyж praz radio*) *anhlijskaha radia* (БК-33, № 3); выкарыстанне ў дужках ці ў зноскы з мэтай удакладнення паняцця: *Яго апошняе выступленьне на зьездзе ангельскіх прафсаюзаў (trade unions) паказвае...* (СБ-23, № 220). ...*Piywieł k'jatu na rande-wu...* Зноска: *rendez-vous* — *spatkasnie* (БК-27, № 36); з пазначэннем вымаўлен-

ня: *silnaja arhanizacyja kanadyjskich r'laniumych pool'aj*. Зноска: *Pool — yumajlajecca pul — heta arhanizacyja dziela zbytu zbohha, pieravahna r'lanicy* (Сам.-34, № 9).

8. Літаральны пераклад іншамоўнага слова: *маё алібі*. Зноска: *Алібі* («у іншым месцы») — *доказ таго, што падазраваемы знаходзіўся ў іншым месцы і не мог зрабіць прыпісваемага злачынства* (ЧЗ-37, № 74). Найлепшым выражэннем меры эканамічнага здароўя, гаспадарчай рэальнасці, сілы і вартасці тэй ці іншае дзяржавы зьяўляецца яе *валюта* (што іменна і значыць «вартасць», «сіла») (З-23, № 5). Ужо сколькі разоў Польшча дабівалася панаваў у Раду Лігі, але ўсё дарэмна: Англія заўсёды рашуча ставіла сваё «*вэто*» («не пазваляю») ... (БН-26, № 13). *Меморандум* — у дасканаласці азначае «*памятная запіска*» (Ш/С-36, № 202). Слова «*метрапалітэн*» абазначае «*сталічны*», бо будавалі яго ў самых буйных гарадах, больш у сталіцах, і так называюць падземную чыгунку (ПБ-34, № 88); у тым ліку на рускую мову: *развіў праграму далейшай палітыкі нацыянал сацыялістаў у яўрэйскім пытанні, якая зводзіцца да ўстанаўлення «гетто» («чэрта оседлости») для яўрэяў у Германіі* (ЧЗ-35, № 162). Выкарыстоўваўся з мэтай проціпаставлення ў іранічным кантэксце: «*Паціфікацыя*» — *дакладны пераклад гэтага слова азначае — уміратварэнне. У сапраўднасці гэта гвалтоўныя дзеянні польскага фашысцкага ўраду (арышты, забарона друку, школ, забіваньне і г. д.) накіраваныя на падаўленне рэвалюцыйнага руху сялян і нацменшасцяў ва ўскраіных паведах Польшчы* (Ч/п-33, № 148).

9. Ускоснае ўказанне на паходжанне праз называнне прадмету замежнай рэчаіснасці: *Лепш было паставіць пытаньне аб прыстасаванні бота пад п'ексы* (фінская назва спортыўных бацінак) (Ч/п-31, № 25).

10. Указанне на паходжанне іншамоўнага слова ад уласнага імені: *Адкуль пайшло слова «фордызм»? (ЧЗ-28, № 19). — Ад імя вядомага амэрыканскага капіталістага Форда, які першы ўвёў на сваіх прадпрыемствах сыстэму «конвееру» і шэраг іншых рацыянальных удасканаленьняў* (ЧЗ-28, № 21). *На Беларусі завуць дырыжаблі цэпэлінамі. Гэтая назва пайшла ў нас з часоў царскае вайны, калі на Беларусь наляталі нямецкія дырыжаблі пад назваю «цэпэлін». А цэпэлінамі іх празвалі ад імя цяпер нябожчыка нямецкага графа Фэрдынанда Цэпэліна* (Ч/п-30, № 81).

Інфармацыя аб паходжанні іншамоўнага слова і яго семантыцы прыводзілася або непасрэдна ў тэксце публікацыі, або ў паслятэкставых спасылках, што ў большасці выпадкаў было абумоўлена функцыянальна-стылявой прыналежнасцю тэкстаў, а таксама сферай ужывання запазычанняў.

Непасрэдны зварот да замежнай мовы, адкуль паходзіць новае слова, сведчыць аб пачатковым этапе яго адаптацыі, калі адбывалася фарміраванне семантычнага аб'ёму. Спробы перакладу і тлумачэння этымонаў у названы перыяд маюць розную ступень дакладнасці, аднак усе яны адлюстроўваюць працэс фармальна-семантычнай адаптацыі іншамоўных слоў. Ва ўмовах адсутнасці ў тагачаснай беларускай мове этымалагічнага слоўніка і слоўніка іншамоўных слоў нават фрагментарнае выкарыстанне

звестак этымалагічнага характару пры гласіраванні іншамоўных слоў у перыядычным друку можна лічыць практычным этапам дзейнасці па стварэнню згаданых лексікаграфічных даведнікаў.

Этымалагічныя каментарыі да іншамоўнай лексікі ў беларускамоўных перыядычных выданнях 1920–1930-х гадоў прыводзіліся ў наступных выпадках: па-першае, калі давалася дэфініцыя для тэрміна, па-другое, калі запазычанне ўжывалася ў пераносным значэнні і таму неабходна была спасылка на першаснае (прамое) значэнне ў мове-крыніцы, па-трэцяе, з мэтай удакладнення кантэксту.

СКАРАЧЭННІ

ББ — Бальшавік Барысаўшчыны. БП — Бальшавік Палесся. Б/З — Бальшавіцкі змагар. Бел. сл. — Беларускае слова. БВ — Беларуская вёска. БН — Беларуская ніва. Зв. — Звязда. З — Змаганне. НС — Народная справа. ПБ — Піянер Беларусі. П-мя — Польшча. П/К — Прамень камунізма. СБ — Савецкая Беларусь. Сам. — Самапомач. Ч/п — Чырвонаармейская праўда. ЧЗ — Чырвоная змена. Ш/С — Шлях сацыялізма. ВК — *Віеіарускаја кгуніса*. К — *Кгуніса*.

ЛІТАРАТУРА

1. Бабай, Н.Г. Проблема иноязычных заимствований в общественных дискуссиях о языке // Литературная норма в лексике и фразеологии: сб. ст. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; отв. ред. Л.И. Скворцов, Б.С. Шварцкопф. — М., 1983. — С. 88–103.

2. Архипенко, Л.М. Іншомовні лексичні запозичення в українській мові: етапи і ступені адаптації (на матеріалі англіцизмів у пресі кінця ХХ – початку ХХІ ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01; Харк. нац. ун-т. — Харків, 2005.

3. Обухова, И.Н. Функционирование и словообразовательная активность англицизмов в современном русском языке (на материале современной прессы): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. — Днепропетровск, 1991.

4. Хлынова, О.С. Лексико-грамматическая адаптация германских заимствований в русском языке конца ХХ века (на материале прессы 1991 — 2000 гг.): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. — Волгоград, 2001.

5. Жураўскі, А.І. Глоса // Францыск Скарына і яго час: энцыкл. давед. / Беларус. Сав. Энцыкл.; рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. — Мінск, 1988. — С. 308.